JIZZAX VOHASI AHOLISINING ISLOMGACHA BO‘LGAN DINIY E’TIQODLARI HAQIDA

Raimov S.R.
Jizzax shahridagi Everest-Jizzax
o‘quv markazi direktori,
+998995569667
Sardorbekraimov759@gmail.com.

Annotatsiya: Maqolada Jizzax vohasi aholisining islomgacha bo‘lgan diniy e’tiqodlari shu paytgacha o‘rganilgan tarixiy-arxeologik, yozma va etnologik manbalar asosida tahlil qilinadi. Unda tabiatga, ajdodlarga sig‘inish, totemistik qarashlar, zardushtiylik unsurlari hamda dafn marosimlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Jizzax vohasi, Ustrushona, qadimgi dinlar, diniy e’tiqod, zardushtiylik, animizm, totemizm, tabiat kulti, suv kulti, olov kulti, ajdodlar kulti, dafn marosimlari, arxeologiya.

KIRISH

Jizzax vohasining tabiiy geografik joylashuvi va qadimdan turli madaniy va etnik jarayonlar kesishgan hudud bo‘lganligi uning Markaziy Osiyo qadimgi tarixidagi muhim o‘rnini belgilaydi. Tarixiy manbalar va arxeologik tadqiqotlar Jizzax hududining qadimgi va ilk o‘rta asrlarda Ustrushana tarixiy-madaniy hududi bilan uzviy aloqada bo‘lganini ko‘rsatadi. Ayrim davrlarda bu hudud So‘g‘d bilan bog‘liq bo‘lgan, keyinchalik esa Ustrushana siyosiy-madaniy birligi doirasida rivojlangan.

Jizzax vohasining islomgacha bo‘lgan diniy tarixini o‘rganishda asosiy muammolardan biri, ushbu davrga oid yozma manbalarning kamligi va turli diniy an’analarning bir hududda uzoq vaqt davomida yonma-yon mavjud bo‘lganidir. Shu sababli masalani faqat yozma manbalar asosida emas, balki arxeologik materiallar, dafn marosimlari, muqaddas joylar, hayvon tasvirlari, kulollik idishlari, ulardagi shakl va naqshlar, umuman turli moddiy madaniyat namunalari bilan birgalikda o‘rganish talab etiladi. Ustrushona- Jizzax vohasi aholisining qadimgi diniy-ma’naviy hayotiga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda ham totemizm, shomonizm, Ko‘k tangriga sig‘ini, zardushtiylik, Zardo‘shtiylikning olohida but va sanamlarga e’tiqod qiluvchi shakli - “Oq e’tiqod” [Pardaev M.H., G‘ofurov J.I: 186-189], buddaviylik va boshqa ko‘plab e’tiqod shakllari qayd etilgan.

Ma’lumki, dastlabki diniy tasavvurlari tabiat hodisalari, hayvonot va o‘simliklar olami, ajdodlar xotirasi hamda inson hayoti va o‘lim bilan bog‘liq sirli hodisalarni anglashga bo‘lgan intilishlar zamirida shakllangan. Jizzax vohasi aholisining qadimgi dunyoqarashini ham ana shu umuminsoniy jarayonlardan ajratib

bo‘lmaydi. Vohaning tog‘, dasht va daryo vodiylari bilan bog‘liq tabiiy muhiti aholining diniy tasavvurlarida tabiat kuchlariga nisbatan sig‘inishning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan. Ustrushona aholisining diniy qarashlariga bag‘ishlangan tadqiqotlarda olov kulti, it, bo‘ri, ayiq, qush, ilon, qoplon, tog‘ echkisi, ot, ho‘kiz va qo‘y kabi hayvonlarning turli e’tiqodlar bilan bog‘langani ko‘rsatiladi [Toshboev F.E: 63-68]. Bu ma’lumotlar totemistik tasavvurlarning muayyan darajada mavjud bo‘lganini taxmin qilish imkonini beradi. Umuman qadimda turli diniy qatlamlar bir-biri bilan qorishib ketganligi, masalan, muayyan hayvonning muqaddas sanalishi keyinchalik zardushtiylik, mahalliy tabiat kulti yoki xo‘jalik an’analari bilan birlashib ketishida kuzatiladi.

Jizzax vohasi Markaziy Osiyoning qadimiy tarixiy-madaniy hududlaridan biri hisoblanadi.Uning geografik joylashuvi, Sangzor daryosi havzasi, tog‘oldi va dasht hududlarining tutashganligi vohada qadimdan o‘troq dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo munosabatlarining rivojlanishiga imkon bergan. Mazkur hudud qadimgi va ilk o‘rta asrlarda Ustrushona tarixiy-madaniy viloyatining shimoli-g‘arbiy qismi sifatida shakllangan. Jizzax vohasining arxeologik yodgorliklarini o‘rganish natijasida hududda qadimgi va ilk o‘rta asrlarga oid ko‘plab moddiy-madaniy qatlamlar aniqlangan [Pardayev M.H., To‘ychiyev B.B: 27].

Jizzax vohasi aholisining islomgacha bo‘lgan diniy e’tiqodlarini o‘rganish O‘zbekiston tarixining muhim masalalaridan biridir. Chunki diniy qarashlar jamiyatning faqat ma’naviy hayotini emas, balki uning xo‘jalik faoliyati, oilaviy munosabatlari, dafn marosimlari, san’ati va kundalik turmush tarzini ham belgilab bergan.

Qadimgi aholining diniy qarashlari haqida bevosita yozma manbalar kam bo‘lgani sababli masalani o‘rganishda arxeologik materiallar alohida ahamiyat kasb etadi. Qabrlar, qabristonlarning joylashuvi, dafn usullari, marhum bilan birga qo‘yilgan buyumlar, hayvon suyaklari, sopol idishlar, metall buyumlar va boshqa arxeologik topilmalar o‘sha davr kishilarining o‘lim va narigi dunyo haqidagi tasavvurlarini aniqlash imkonini beradi.

Diniy e’tiqodlarni aniqlashda dafn inshootlari ham alohida ahamiyatga ega. F.E. Toshboyevning so‘nggi tadqiqotlarida shimoli-g‘arbiy Ustrushona, jumladan, Jizzax vohasidagi qabrlar tuzilishi va hududiy tarqalishi tahlil qilingan. Unda qadimgi davrga oid tosh quti shaklidagi qabrlar, saklar davridagi o‘ra qabrlar, antik va ilk o‘rta asrlarda esa katakomba, ayvonli lahad, yorma va boshqa turdagi qabrlarning uchrashi ko‘rsatiladi. [Toshboyev F.E: 160]

Demak, Jizzax vohasi aholisining diniy qarashlarini o‘rganishda qabristonlar va dafn marosimlari asosiy arxeologik manbalardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Insoniyat tarixining dastlabki bosqichlarida tabiat hodisalari diniy dunyoqarashning shakllanishida muhim o‘rin egallagan. Tabiat inson uchun hayot manbai bo‘lishi bilan birga, xavf-xatar va noma’lum kuchlarning manbai sifatida ham namoyon bo‘lgan. Shu sababli suv, quyosh, olov, tog‘, daraxt, hayvonlar va boshqa tabiat unsurlarining muqaddaslashtirilishi tabiiy jarayon sifatida shakllangan. Jizzax vohasining tabiiy geografik sharoiti bunday qarashlarning rivojlanishi uchun qulay muhit yaratgan. Sangzor daryosi, buloqlar, tog‘oldi hududlari va sug‘oriladigan yerlar aholining xo‘jalik hayotida katta ahamiyat kasb etgan [Aqchayev F, G‘iyosov S: 202].

Ayniqsa, suv bilan bog‘liq tasavvurlar qadimgi dehqonchilik jamiyatlari uchun muhim bo‘lgan. Zamonaviy etnologik tadqiqotlarda Jizzax vohasida ayrim buloqlar va suv manbalarining muqaddas sanalishi, ular bilan bog‘liq urf-odat va marosimlarning mavjudligi qayd etiladi. Tadqiqotchilar bunday qarashlarni qadimiy diniy tasavvurlarning keyingi davrlardagi ko‘rinishlari bilan qiyosiy ravishda o‘rganadilar.

Jizzax vohasi aholisining islomgacha bo‘lgan diniy qarashlarini o‘rganishda zardushtiylik alohida ahamiyatga ega. Markaziy Osiyoda zardushtiylikning tarqalishi uzoq tarixiy jarayon bo‘lib, uning mahalliy ko‘rinishlari turli hududlarda o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Ustrushonada zardushtiylik bilan bog‘liq diniy qarashlar mahalliy qadimiy e’tiqodlar bilan qorishib ketgan. Ayrim yozma manbalarga tayangan tadqiqotlarda Ustrushonada butlar, olov va mahalliy ilohiy obrazlar bilan bog‘liq diniy tasavvurlar mavjud bo‘lgani qayd etiladi.

Ustrushonaning ko‘plab joylarida qayd qilingan ostadon va xum ostadonlar,Eski Xovos xududida miloddan avvalgi III-II asrlarga oid bo’lgan Anaxita xaykalchasining topilishi [Gritsina A.A:61] Ustrushonada zardushtiylikning keng yoyilganligini, hukmdorlar saroyidagi butlar esa mazdaizmning alohida mahalliy ko‘rinishini ifoda etgan but va sanamlarga sig’inish mavjud bo‘lganligini ta’kidlaydi. Bu holatlar Ustrushona dasht aholisining dehqonchilk vohalari bilan madaniy aloqalari rivojlanganligi va uning ta’sirida zardushtiylikning ham yoyilganligidan darak beradi.

Hayvonlar, ayniqsa qo‘y, ot, qoramol va echki nafaqat xo‘jalikda, balki diniy ramz sifatida ham qadrlangan. Ayrim tadqiqotlarda bunday qarashlar totemistik tasavvurlar bilan bog‘lanadi [Sharofov S: 6]. Diniy marosimlarda qo‘llaniladigan olov esa, yorug‘lik va hayot timsoli sifatida e’zozlangan. Biroq, arxeologik topilmalardagi har qanday o‘choqni diniy marosim bilan bog‘lashdan avval uning vazifasini aniqlash

zarur**.** Arxeologik materiallar va tarixiy ma’lumotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, voha aholisining diniy dunyoqarashi bir xil diniy tizimdan iborat bo‘lmagan. Uning tarkibida tabiat kultlari, animistik va totemistik tasavvurlar, hayvonlar bilan bog‘liq marosimlar, ajdodlar kulti, olovga bo‘lgan e’tiqod va zardushtiylikning mahalliy unsurlari mavjud bo‘lgan.

Shunday qilib, Jizzax vohasining islomgacha bo‘lgan diniy tarixi ko‘p qatlamli va murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Vohadagi qadimgi aholi dunyoqarashining ilk qatlamlarini tabiat hodisalariga ehtirom, hayvonlar bilan bog‘liq totemistik tasavvurlar, ajdodlar kulti va turli marosimiy amaliyotlar tashkil etgan. Keyingi davrlarda zardushtiylik mazkur diniy muhitning muhim tarkibiy qismiga aylangan. Biroq u Jizzax vohasida mahalliy e’tiqodlar bilan o‘zaro ta’sirga kirishgan va o‘ziga xos shakl kasb etgan. Olov, farn, qo‘y, ot va boshqa hayvonlar bilan bog‘liq ramzlar bu jarayonning ayrim ko‘rinishlarini aks ettiradi. Kelgusida Jizzax vohasi yodgorliklari, qabr majmualari, diniy inshootlari va moddiy madaniyat namunalari asosida maxsus tadqiqotlar olib borish mazkur masalaning hali to‘liq ochilmagan jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Aqchayev F.Sh., G‘iyosov S. Jizzax vohasi aholisining suv bilan bog‘liq qarashlari: tarixiy-etnologik tahlil // Tafakkur ziyosi. - 2025.

2.Berdimurodov A.E. Jizzax vohasi (Shimoli-g‘arbiy Ustrushona)ning ilk o‘rta asr arxeologik yodgorliklari (V–X asrlar): tarix fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. - Moskva, 1985.

3.Muhammadjonov A.R. O‘zbekiston tarixi. - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2004.

4.Pardayev M.H., G‘ofurov J.I. G‘arbiy Ustrushonada zardo‘shtiy qavmlar izlari // O‘zbekiston arxeologiyasi, 2-son. - Toshkent: Fan, 2011.

5.Pardayev M.H., Toshboyev F.E. Ustrushonaning qadimgi davr davlatchilik tarixi. - Toshkent: Vneshinvestprom, 2020.

6.Pardayev M.H., To‘ychiyev B.B. Ustrushona qadimda va ilk o‘rta asrlarda. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.

7.Pardayev M.H., Ubaydullayev I.H. Jizzax rivojlangan o‘rta asrlarda // O‘zbekiston moddiy madaniyati tarixi. 38-nashr. - Samarqand, 2012.

8.Sharofov S. Ustrushona chorvadorlarining qadimgi e’tiqodlari va marosimlari haqida // Sharqshunoslik: tarix, siyosat va huquq masalalari. - 2025.

9.Toshboyev F.E. Qadimgi Ustrushonada bronza davri yodgorliklarining o‘rganilishiga doir // Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti ilmiy materiallari. - Jizzax, 2023.

10.Tugalov B.B. Qadimgi Ustrushona hududida katakomba qabrlarining o‘rganilishi xususida // Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti materiallari. - Jizzax, 2023.

12.Тошбоев Ф.Э. К религиозным верованиям скотоводов древней Уструшаны // ВОСТОК-ФОКУС. Актуальные вопросы изучения истории, международных отношений и культур стран востока. - Новосибирск, 2024.